

Орынбор тарихынан

Марина Попова
Андрей Тихомиров

Андрей Тихомиров
Марина Попова
Орынбор тарихынан

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=70133875

SelfPub; 2023

Аннотация

Келесі тақырыптар қарастырылады: Оңтүстік Орал қалаларының елі; Орынбор өнеркәсібінің дамуы; Орынбордағы білім беру мекемелерінің пайда болуы.

Содержание

Оңтүстік Орал қалаларының елі	4
Орынбор өнеркәсібін дамыту	16
Орынбордағы білім беру мекемелерінің пайда болуы	28
Пайдаланылған әдебиеттер	42
Орынбор тарихы " тақырыбындағы кітаптар	43

Андрей Тихомиров, Марина Попова Орынбор тарихынан

Оңтүстік Орал қалаларының елі

Ұзақ уақыт бойы Оңтүстік Орал аумағында ежелгі адамдардың тілдік ортақтығы қалыптасып келеді, олар кейіннен үндіеуропалықтар деп атала бастады. Бұл шамамен б. з. д. 8-5 мыңжылдық, б. з. д. 4-3 мыңжылдықта бұл қауымдастық ыдырай бастады, кейінірек олар Шығыс тілдер тобына (ирандықтар, армяндар, тәжіктер, үндістер және т. б.), Батыс еуропалықтарға (гректер, немістер, роман халықтары және т. б.), славяндарға (орыстар, болгарлар, поляктар және т. б.) бөлінді.), балттар (пруссиялықтар, литвалықтар, латыштар және т.б.). Көптеген мыңжылдықтар бойы халықтар жоғалып кетті, пайда болды, басқа этностармен, атап айтқанда, угро-финдер мен түріктермен ассимиляцияланды.

Бұрынғы қауымдастықтың іздері барлық жерде көрінеді. Мысалы, славян және иран тілдерінде көптеген жалпы сөздер мен ұғымдар бар – құдай, батыр, байлық, хата, бояр, мырза, балта, ит және т.б. олардың барлығы бізге ежелгі үндіеуропалықтардан келді. Бұл қауымдастық қолдан-

балы өнерде де көрінеді. Кесте үлгілерінде, саз ыдыстардағы әшекейлерде-барлық жерде гауһар тастар мен нүктелердің тіркесімі қолданылған. Үндіеуропалықтардың қоныстанған аудандарында бұлан мен бұғының отандық табынуы ғасырлар бойы сақталған, дегенмен бұл жануарлар Иран, Үндістан және Грецияда кездеспейді. Бұл кейбір халықтық мерекелерге де қатысты – мысалы, аюдың қысқы ұйқыдан оянған көктемгі күндерінде көптеген халықтар өткізетін аюлар. Мұның бәрі мындаған жылдар бұрын климаты жылы болған қазіргі Солтүстік Мұзды мұхит аймағында үндіеуропалықтардың Солтүстік ата-бабаларының іздері.

Бұл халықтар мен діни культтерде көптеген ұқсастықтар бар. Сонымен, славян пұтқа табынушы құдайы Перун-найзағай латыш-литва Перкунисіне, Үнді Парджаньясына, кельт Перкуниясына ұқсас. Оның өзі басты грек құдайы Зевсті еске түсіреді. Славян пұтқа табынушы құдайы Лада, неке мен отбасының қамқоршысы, грек құдайы Латамен салыстыруға болады.

"Өркениет" ұғымының көптеген мағыналары бар, бірақ бастысы – дамуды алға жылжытуға көмектесетін жаңа прогрессивті нәрсенің пайда болуы.

Міне, ежелгі өркениеттің іздерін ғалымдар үлкен Оралда біртіндеп табады. Бүгінгі таңда белгілі ең көне пұт – "Шигир пұты". "Үлкен Шигирский пұт" мұражай экспонаты планетадағы ең көне ағаш мүсін болып саналады, оның жасы, ғалымдардың пікірінше, 10 мың жыл. Шигир пұтының ақ-

шалай баламадағы құндылығы тіпті елестетілмейді. Бүгінгі таңда бұл Свердлов облысы мен Ресейде ғана емес, бүкіл планетада ең маңызды жәдігер екеніне күмән жоқ.

Вера аралының мегалиттері – Челябині облысындағы Тургояк көлінің аралындағы (Миассқа жақын) археологиялық ескерткіштер кешені (мегалиттер-камералық қабірлер, долмендер мен менгирлер). Жер бетіндегі ең көне мегалиттер шамамен 6 мың жыл бұрын, б.з. д. IV мыңжылдықта, яғни Англиядағы әйгілі Стоунхенджге дейін (5 мың жыл бұрын, б. з. д. III мың) салынған.

Қалалар елі-археологтар Оңтүстік Орал аумағында: Башқұртстанда, Ресей Федерациясының Орынбор және Челябині облыстарында, сондай-ақ Солтүстік Қазақстан аумағында тапқан ежелгі кенттер, қалалардың прототиптері. Қалалар диаметрі 350 км аумақта орналасқан.

Барлық табылған қалалар құрылымның ұқсас түрін, қалалық инфрақұрылымды ұйымдастыруды, құрылыс материалдарын, өмір сүру уақытын, сондай-ақ бірдей топографиялық логиканы біріктіреді. Қалашықтар аэрофотосуреттерде айқын көрінеді. Дәл осы суреттер үлкен әсер қалдырады. 4000 жылдан кейін қалалардың қаңқалары табиғи ландшафттың, егістік алқаптардың фонында айқын көрінеді. Мұндай жүйелер қалаларын жобалаған және құрған ежелгі инженерлердің шеберлігі туралы түсінік пайда болады. Қалалардың өздері өмір сүруге өте қолайлы болды. Біріншіден, олар сыртқы жаулардан қорғауды қамтамасыз етті. Екіншіден, қала-

ларда әртүрлі шеберлердің (ер адамдар, құмырашылар, Металлургтер, темір ұсталары және т.б.) өмірі мен жұмысы үшін бөлмелер жасалды. Қалалардың әрқайсысының ішінде қаладан тыс суды ағызатын нөсерлі кәріз бар. Қалалардың жанында қорымдар ұйымдастырылды, жануарларға арналған қаламдар салынды. Бірегейлігі: ескерткіштердің жасы-олардың ең жасы-3700 жыл, оны ежелгі Египет пирамидаларымен салыстыруға болады; елді мекеннің түрі – қала.

Негізінен адам қызметінің басқа іздері, қорғандар, жерлеу орындары табылды; қалалар өздігінен пайда болған жоқ, ауылдардан дамыды, бірақ бірден қалалар ретінде салынды; планетада ұқсас қалалық құрылымы мен сәулеті бар басқа ежелгі қоныстар (және тек ежелгі емес) әлі табылған жоқ; сондай-ақ: Еуразия даласының басқа мәдени қабаттарынан айырмашылығы; ең көне табылған күймелерден (б. з. д. 2026 ж.); сол кезде дамыған металлургия өнімдері; өте жақсы ежелгі гидротехникалық құрылыстар (бөгет, тосқауыл, бұру арналары (Синташта); ежелгі нөсер кәрізі (Аркаим).

Салыстырмалы лингвистика және тілдік генеалогиялық классификацияның құрылысы этногенез мәселелерін (халықтардың шығу тегі) түсіну үшін өте маңызды. Антропологтардан, этнографтардан және лингвистерден басқа көптеген басқа мамандықтардың ғалымдары, соның ішінде жазба ескерткіштерді зерттейтін тарихшылар, географтар мен археологтар, олардың зерттеу нысаны ежелгі халықтардың экономикалық және мәдени қызметінің қалдықтары болып табы-

лады.

"Бірнеше ондаған мың жылдарға созылған және шамамен 16-15 мың жыл бұрын аяқталған кеш немесе жоғарғы палеолит дәуірінде (ежелгі тас дәуірі) қазіргі заманғы түрдегі адамдар Азияның едәуір бөлігін (қиыр солтүстік пен биік таулы аймақтарды қоспағанда), бүкіл Африканы және бүкіл Еуропаны, сол кезде жабылған Солтүстік аудандардан басқа, мықтап игерді мұздықтар. Сол дәуірде Австралия Индонезиядан, сондай-ақ Америкадан қоныстанды, онда алғашқы адамдар солтүстік-шығыс Азиядан Беринг бұғазы арқылы кірді, бұрын оның орнында истмус болған, сонымен қатар Оңтүстік Американы Антарктида қоныстандырғаны туралы мәліметтер бар, бұрын аралдар немесе тар аралдар да болуы мүмкін истмус. Кеңес этнографы С. П. ұсынған "алғашқы тілдік сабақтастық" гипотезасына сәйкес. Толстов, адамзат өз тарихының басында көптеген тілдерде сөйледі, шамасы, бір-біріне іргелес аумақтарда біртіндеп ауысып, тұтастай алғанда біртұтас үздіксіз желіні ("тіл үздіксіздігі") құрады" (Тихомиров А. Е., 2015 жылғы мақалалар жинағы, "ПоЛиАРТ", Орынбор, 2016, Б. 18-19).

С. П. Толстовтың гипотезасын жанама растау-кейбір елдерде ежелгі тілдік бөлшектердің іздері соңғы уақытқа дейін сақталған. Мысалы, Австралияда бірнеше жүздеген тілдер болды, олардың арасында нақты шекаралар қою оңай болмады. Н. Н. Миклухо-Маклай Жаңа Гвинея папуаларының әрқайсысының дерлік өзіндік тілі бар екенін атап өтті.

Көршілес Папуа топтарының тілдері арасындағы айырмашылықтар өте аз болды. Алайда, алыс топтардың тілдері бір-бірінен айтарлықтай ерекшелене бастады. С. П. Толстов тілдік отбасылар шағын топтардың жекелеген тілдерін біртіндеп шоғырландыру, оларды жер шарының маңызды аймақтарын қоныстандырған үлкен топтарға тарту процесінде дами алады деп санайды. Басқа кеңестік және шетелдік лингвистер тілдік отбасылар, әдетте, бір тілді өз бетінше бөлу процесінде-оның сөйлеушілерін қоныстандыру кезінде немесе басқа тілдермен өзара әрекеттесу кезінде ассимиляция процесінде пайда болды деп болжайды, бұл тіл ішінде жергілікті диалектілердің қалыптасуына әкелді, олар кейінірек тәуелсіз тілдерге айналуы мүмкін.

Этногенез проблемалары үшін тілдік отбасылардың қалыптасу уақыты туралы мәселе өте маңызды. Кейбір кеңестік зерттеушілер-археологтар мен этнографтар-бұл отбасылардың қалыптасуы кеш палеолиттің соңында немесе мезолитте (орта тас дәуірінде), бүгінгі күнге дейін 13-7 мың жыл бұрын басталған болуы мүмкін деп болжайды. Бұл дәуірде адамзаттың қоныстану процесінде туысқан тілдер тобы, мүмкін жекелеген ірі этникалық қауымдастықтардың тілдері өте кең аумақтарға таралуы мүмкін.

Дат лингвисті Х. Педерсен өз уақытында туыс емес деп саналған бірнеше ірі отбасылардың тілдерінің генетикалық байланысы туралы гипотеза жасады. Ол бұл тілдерді "ностратикалық" деп атады (лат. *noster*-біздікі). Кеңестік линг-

вист В. М. Иллич-Свитицтің зерттеулері үндіеуропалық, семито-Хамит, Орал, Алтай және кейбір тілдерді үлкен ностратикалық макро отбасына біріктірудің ғылыми негізділігін көрсетті. Бұл макро отбасы оңтүстік-батыс Азия мен оған іргелес аймақтардағы жоғарғы палеолитте дамыды. Мезолиттегі соңғы вюрм мұздануы мен климаттық жылыну шегінгенде, ностратикалық тайпалар Азия мен Еуропаның кең аумағына қоныстанды; олар бұрын сол жерде өмір сүрген тайпаларды оттыстырып, ішінара сіңірді. Бұл тарихи процесіте ностратикалық тайпалар арнайы тілдік отбасылардың қалыптасуы басталған бірқатар оқшауланған аймақтарды құрды. Олардың ішіндегі ең ірісі үндіеуропалық тілдік қауымдастық Оңтүстік Орал аумағында, одан әрі "үлкен далада" – Алтайдан Қара теңізге дейін қалыптаса бастады.

Бүкіл үндіеуропалық мәдени кешен аймағымен байланысты болуы мүмкін археологиялық дақылдар ретінде ғалымдар Оңтүстік-Батыс Азиядағы халаф, Убейд, чатал-хюк мәдениетін және Закавказьедегі куро-араксин мәдениетін атайды. Үндіеуропалықтардың екінші аралық ата-бабасы, осы ғалымдардың пікірінше, Солтүстік Қара теңіз аймағы болды, онда олардың қоныстануы б.з. д. III мыңжылдыққа жатады. Үндіеуропалықтардың солтүстігінде картвель тілінің сөйлеушілері, шығысында дравид тілінің сөйлеушілері өмір сүрді. Орал (фин-угор және самодия) түркі, моңғол және тунгус-маньчжур тілдерінің ата-бабасы қазіргі Ресейдің солтүстік-шығыс шетінде болған. Бұл ностратикалық макро-

семияға үндіеуропалық, семито-хамиттік немесе афразиялық, картвельдік, оралдық, дравидтік, түркі, моңғол, тунгусо-маньчжур, Чукчи-Камчатка және мүмкін эскиммо-Алеут тілдік отбасылары жатады. Бұл үлкен макро отбасының тілдерінде қазір бүкіл әлем халқының 2/3 бөлігі сөйлейді.

Ностратикалық тілдердің таралуы, бәлкім, қазіргі заманғы түрдің ежелгі адамдарын қоныстандыру арқылы да, олардың әртүрлі тайпалық топтары арасындағы байланыс арқылы да болды. Азияның оңтүстік-шығысында тағы бір ежелгі тілдік макро отбасы (немесе Магистраль) бір уақытта дамыды деп болжауға негіз бар – Тынық мұхиты, оның дифференциациясы Қытай-Тибет, австроазия және австронезия тілдерінің дамуына әкелді. Басқа ғалымдар (олардың ішінде көптеген кеңестік лингвисттер) тілдік отбасылардың пайда болуының ең ықтимал уақыты неолитке (жаңа тас дәуірі) және археологиялық кезеңдеудің қола дәуіріне (б.з. д. 8-2 мың) сәйкес келетін тарихтың кейінгі кезеңдері деп есептеді. Қазіргі уақытта ең көне тілдік отбасылардың қалыптасуы жылжымалы, негізінен малшы тайпалардың бөлінуімен және олардың қарқынды қоныс аударуымен байланысты болды, бұл тілдік саралау мен ассимиляция процестерін күшейтті. Дегенмен, екі көзқарастың арасындағы нақты айырмашылықтар соншалықты үлкен емес екенін атап өткен жөн, өйткені әртүрлі тілдік отбасылардың қалыптасуы бір мезгілде болды және өте ұзақ процесс болды.

Басқалардан бұрын, бәлкім, алғашқы ойкуменаның

шетінде тұратын шағын халықтар арасында сақталатын тілдерде сөйлейтін этникалық қауымдастықтар – адамдар қоныстанған құрлық аумағы (грек. "эйкео" – қоныстану). Бұл тілдер фонетикалық құрамы мен грамматикасының алуан түрлілігімен ерекшеленеді, көбінесе қарапайым лингвистикалық сабақтастық дәуірінен басталатын көрінбейтін ауысуларды құрайды. Генеологиялық жіктелуі өте қиын мұндай тілдерге біз білетін американдық үнді, "Сібір палеоазиаттары", австралиялықтар, Жаңа Гвинея папуалары, бушмендер мен хоттентоттар, Батыс Африканың кейбір халықтары жатады.

Қарабайыр адамзат батыстан (Африкадан) шығысқа (Араб түбегіне) қоныстанып, Азияның тереңдігінде жана жерлерді игеріп, ежелгі тас дәуірінде екі популяция тобына бөлінді: қара және ақ. Бұл меланиннің, қоңыр және қара пигменттердің азаюына байланысты болды. Аңшылар мен жинаушылар топтары үшін үнемі тіршілік ету ортасын тамақ іздеп өзгертіп отырады және әлі күнге дейін жел тосқауылдары, ағаштардағы тұрғын үйлер немесе бұтақтардың, қабықтар мен жапырақтардың уақытша саятшылықтары түріндегі ғимараттардың қарабайыр формалары бар, бұл орыс фольклорын еске түсіреді. Баба Яга "тауықтың аяқтарында" саятшылықта тұрады"(шіріп кетпес үшін түтінмен фумигацияланған) және помельмен" ұшады". Яга, қозы сияқты, санскритте жәбірленуші, ал ескі орыс тілінде (чага) тұтқын. Яга-неміс және швед тілдерінде – "аң аулау, қуу,

аң аулау". "Аңшы" еркек нұсқасы (неміс тілінен – аңшы). Бұл сөздердің барлығы үндіеуропалық негізден шыққан. Яга атауының ежелгі славян берегиниден шыққан нұсқасы бар (бастапқыда христианға дейінгі жақсы рухтар-славяндардың меценаттары) – Яши (Яги), оның атауы оның кесірткеден шыққанын білдіреді, яғни ата-баба-тұқымның ең ежелгі ата-сы, Яга отты өзенді, яғни жер мен басқа әлемді бөлетін қасиетті шекараны Күзеткен. Бұл шекараның күзетшісі қатал болуы керек, сондықтан Яге жағымсыз қасиеттерге ие бола бастады, христиан дінін қабылдағаннан кейін жақсы Яга бейнесі сатқын және зұлымдыққа айналды, ол орман алқаптарын бақылайтын және адаммен қоректенетін ұсқынсыз бақсыға айналды.

"Қазір сенім аралы біздің дәуірімізге дейінгі III-IV мыңжылдықтар аралығында Оралда болған мегалитикалық мәдениеттің орталығы екендігі дәлелденді. Айтпақшы, қазірдің өзінде табылған мәліметтерге сүйене отырып, бір кездері Оңтүстік Оралда мамонттар мен жүнді мүйізтұмсықтар ғана емес, пантералар да өмір сүрген деп айтуға болады. Яғни, жолды кесіп өткен қара мысық туралы белгі Оңтүстік Оралда пайда болуы мүмкін. Мұндай "котенканы" кездестіру өте қауіпті іс болды, сондықтан ол жүгірген жерге барудың қажеті жоқ еді! Вера аралының мегалиттерінің ашылуы Орал долмендерінің ежелгі дәуірін мойындауға әкелді. Олар планетадағы ең көне. Ежелгі әлемде Орал аумағында мегалиттердің, жаңа типтегі керамиканың және металлур-

гия өндірісінің бір мезгілде пайда болуы шамамен алты мың жыл бұрын бұл аумақтарға жаңа халық – отқа табынушылар болған болашақ үндіеуропалықтар келгенін көрсетеді. Вера аралындағы мегалиттер 2003 жылы табылды – олар долмендер, менгирлер, карьерлер, тұрғын үйлер-ежелгі уақытта тастан жасалған. Мұз дәуірінде Орал таулары адамдар үшін суық теңіздермен қоршалған құрлық көпірі болды. Орал-бұл аймақ географиялық тұрғыдан палеолит дәуірінен бастап оңтүстіктен солтүстікке көпір болды-Ұлы даладан Арктикаға дейінгі бұл тау магистралі Еуразияның алғашқы қоныстану дәуірі үшін өте маңызды болды. "Слайдтан көрінеді" деп айту кездейсоқ емес. Барлық мифологияларда таулар-бұл Құдайдың саласы. Сонымен қатар, барлық алғашқы тұрғын үйлер үңгірлерде болды (адам планетаны игеріп, үңгір аюын сол жерден қуып жіберді). Таулар-адамдар тұратын "ұялар" үшін ыңғайлы орын, тауларда жасырынған жақсы. Оралдың да қымбат болуы кездейсоқ емес (мұнда кем дегенде жеті "тас жол" және торный, тұрақты) және "ұялар" шоғыры болды. Мұнда, бір жағынан, қарқынды трафиктің қиылысы, екінші жағынан, баспана болды. Мұнда ескі сенушілер де жасырынып, отарлау қуғын-сүргінінен қашып кеткен қуғын-сүргінге ұшыраған мариялықтар және басқалар. Орал метрополия болды, сол жерден халықтар отбасы Скандинавия мен Венгриядан Таймыр мен Алтайға, мүмкін Юкагирден Чукоткаға дейінгі кеңістіктерге қоныстанды. Сол дәуірдің ең көне ескерткіші-Шигир пұты, мұның бәрі оған биіктіктен

көрінді.

Дәл Оралда әлемдегі ең көне өркениет пайда болады, оның тумалары ежелгі мемлекеттерді планетада – Шумерде, Ежелгі Египетте, Үндістанда, Персияда және Қытайда негіздейді. Сондықтан, Месопотамияға келген шумерлер ең үлкен өркениеттердің бірінің негізін қалады, сондықтан шумер жазуы "машинадан Құдай сияқты" дүниеге келді – кенеттен және бірден дамыған түрінде оның негіздері ежелгі үнді-уропалықтар арасында бұрыннан бар. Шумерлер өздерінің ата-бабаларын шығыста сенімді түрде орналастырды. Олар қайда екенін нақты білмеді, дегенмен олардың эпосының басты кейіпкері Гилгамеш "бәрін көргендер" деп аталады. Ата-бабаның жалғыз белгісі-тау рельефі. Шумер тілінде "кур" сөзі тау мен елдің қос мағынасын сақтап қалды. Енді бұл Жайық таулары деп айтуға болады.

"Оңтүстік Орал аумағында 29 ежелгі сұр Қала ресми түрде танылды: 23 – Челябині облысында, 1 – Орынбор облысында, 4 – Башқұртстанда, 1-Қазақстанның Қостанай облысында. Сондай-ақ, Савин-1 және Торғай геоглифтері Аркаим – Синташт археологиялық мәдениетімен сөзсіз байланысты" (Тихомиров А.Е., ғылым растайды-26. "Ridero", Екатеринбург, 2023, Б.5).

Орынбор өнеркәсібін дамыту

Орынбор өлкесі ХХ ғасырдың басында шаруа қожалығына тән тұрақсыз дақылдары бар ауылшаруашылық ауданы болды. Өнеркәсіпті негізінен теміржол шеберханалары, диірмендер және шағын кәсіпорындар ұсынды. Көптеген құнды қазбаларды жасырған Облыстың жер қойнауы сатылмай қалды. Азаматтық соғыс пен оқиғалар (1917-1920) өлке экономикасын күйреу мен артта қалушылықтың тұңғышына тастады. 20-30 жж ХХ ғ. орынборлықтардың жанқиярлық еңбегіне толы болды.

"ХХ ғасырдың 30-жылдарының аяғында Орынбор облысында (1938 жылдан бастап Чкаловская) 400-ден астам жаңа өнеркәсіптік кәсіпорындар салынды. Өлке өнеркәсібі 1940 жылы 1913 жылмен салыстырғанда 8,7 есе, ал 30-шы жылдардың басындағыдан 6,4 есе көп өнім өндірді. жаңа өнеркәсіп салалары (машина жасау, металл өңдеу, Түсті металдар өндірісі және т. б.) пайда болды және дамыды, ескі салалар (жеңіл және тамақ) жаңа серпін алды (Тихомиров А. Е., Орынбор өнеркәсібі. ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы индустрияландыру. "Ridero", Екатеринбург, 2018, 40-41 беттер).

Облыс аумағында жаңа өнеркәсіптік аудандар қалыптасты: Орско-Халилов металлургиялық ауданы, Мұнай мен газ сәтті өндірілген Бузулук-Бугуруслан ауданы, Орынбор қала-

сында түбегейлі өнеркәсіптік өзгерістер болды.

Жұмысшылар саны бойынша 1-ші орынға машина жасаумен металл өңдеу шықты. 40-жылдардың басында Орынборды Қазақстанмен байланыстыратын Ақмола-Карталы темір-жол желісінің құрылысы аяқталды.

Сонымен бірге Орынбор өнеркәсіптік өндірісінің жалпы өсуімен оның құрылымында түбегейлі өзгерістер болған жоқ. Орынбор әлі де аграрлық-индустриалды аймақ болып қала берді және колхоз-совхоз жүйесі түріндегі ауыл шаруашылығы Мұнда негізгі экономикалық рөл атқарды. 30-шы жылдары салынған өнеркәсіптік кәсіпорындар негізінен ауылшаруашылық шикізатын өңдеуге және пайдалы қазбаларды өндіруге, оларды тасымалдауға маманданған.

Өнеркәсіпті дамытудың жағымсыз жақтары: жергілікті экологиялық және санитарлық нормаларды ескермей, жедел құрылыс асығыс жүргізілді, кадрлардың біліктілігі төмен. Белгілі бір себептермен білікті күштерді жоғалту және қабілетсіз жұмысшыларды тарту. Көрсеткіштерге ұмтылу және кәсіпорындардың іске қосылуына уақыт бөлу сапасыздықпен некеге әкелді. Кәсіпорындардағы жарыс шоу мен бастыққа айналды.

30-шы жылдардың аяғында Орынборда әртүрлі өнімдер шығаратын 30-дан астам түрлі өндіріс салаларының кәсіпорындары жұмыс істеді. Мұнда келесі кәсіпорындар, зауыттар мен фабрикалар ұсынылды: электр станциялары, шымтезек өндіретін кәсіпорындар, құрылыс үшін минералдар өн-

діру, ағаш өңдеу және ағаш қорытпасы, минералды құрылыс материалдарын өндіру, кірпіш өндірісі, қабырға және қаптау материалдарын шығаратын кәсіпорындар, локомотивтер мен вагондарды жөндеу, өнеркәсіптік жабдықтарды, Ауылшаруашылық машиналарын, тракторлар мен автомашиналарды жөндеу, жиһаз өндірісі, полиграфия, трикотаж, тігін, аяқ киім өндірісі, Тамақ өндірісі және т. б.

Орск-Халилов ауданында ірі өнеркәсіптік өндіріс дамыды, мұнда мыс-күкірт және никель комбинаттары іске қосылды, Орск ЖЭО құрылысының қарқынын жеделдету маңызды болды, ол ауданның барлық кәсіпорындарын электр қуатымен қамтамасыз етуі керек еді.

Облыстың өнеркәсіптік базалары Жаңа құрылымдарға ие болды, енді Орынбор өнеркәсіптік ауданынан басқа, индустриалды кәсіпорындар Орск-Халилов аймағында пайда болды, онда темір және түсті кендер өндірісі, түсті металдар өндірісі және мұнай өңдеу өнеркәсібі, Бузулук – машина жасау және тамақ өндірісі, Бугуруслан – мұнай өнеркәсібі болды.

Оңтүстік Орал никель комбинаты мен мыс-күкірт зауытының бірінші кезектері салынды, мыс-күкірт комбинатының орталық электр станциясында және Орск жылу-электр орталығында алғашқы агрегаттар жұмыс істей бастады. Облыстың тамақ өнеркәсібінде Орскіде ірі ет комбинаты бар, "Южуралтяжстрой" тресі құрылды, ол кең көлемде өнеркәсіптік және коммуналдық-тұрғын үй құрылысын жүргі-

зеді.

Кувандық ауданында мыс-күкірт комбинатының бірінші кезегі пайдалануға беріледі. Орскідегі мұнай айдау зауытының (Крегингзауыт) бірінші кезегі жұмысын бастады. Зауыт Ембіден мұнай өңдейді және Гурьев мұнай құбырына қосылған. Бугуруслан ауданында садкин асфальтиттерін, Ақбұлақ және Соль-Илецк аудандарында қоңыр көмірді, домбыра антрациттерін, жанғыш тақтатастарды өндіру қарқынды дамып келеді.

"20-шы жылдардың ортасына қарай өлкенің 180 кәсіпорнының 132 – сі ақ гвардияшылар мен олардың меценаттары бастаған азаматтық соғыстан кейін қалпына келтірілді.

Бірінші бесжылдықта (1929-1932) Орынборда 40-қа жуық өнеркәсіптік кәсіпорын салынды. Орынборда ертоқым және тігін фабрикасы іске қосылып, құрама жем зауыты мен Орск ет комбинатының құрылысы басталды.

Екінші бесжылдықта (1933-1937) кірпіш өндірісі 5 есе өсті, Орынбор құрама жем зауыты-елдің құрама жем өнеркәсібінің тұңғышы алғашқы өнімін берді. Облыстың шығысында ауқымды күрделі құрылыс басталды. 1935 жылы желтоқсанда Орск мұнай өңдеу зауытының алғашқы қуаттары пайдалануға берілді, ЖЭО, никель комбинаты, металл конструкциялары зауыты салынды, Илецк-Орал теміржол желісі бойынша қозғалыс ашылды, Илецк тұз кәсіпшілігін қайта құру басталды.

Үшінші бесжылдықта (1938-1941 жж.) Оңтүстік Орал

никелькомбинаты, Мыспор мыс күкірт комбинаты, Гурьев-Орск мұнай құбыры, Орск-Домбаровка теміржол желісі жұмыс істеп тұрды, алғашқы мұнайды Бугуруслан мұнай кәсіпшіліктері берді. Орск-Кандагач, Орск-Карталы темір жолының құрылысы басталды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында Чкалов облысында (облыстың атауы 1938 жылдан 1957 жылға дейін) Бугуруслан-Куйбышев газ құбыры салынды, Орынбордағы электр станциясының қуаты ұлғайтылды, Орск және Мысногорск электр станцияларында жаңа турбогенераторлар орнатылды; Орск-Халилов металлургиялық комбинатының, ауыр машина жасау зауытының және басқа да объектілердің құрылысы жүргізілді. 1943 жылдың қаңтарында маңызды нысандардың құрылысы бойынша тапсырмаларды сәтті орындағаны үшін "Южуралтяжстрой" тресі Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. Мұнда Кенес Одағының батысынан 90-нан астам ірі кәсіпорындар көшті, олардың 44 – і Чкаловта, 4 – і Орскіде, 14 – і Бузулукта, 5-і Медногорскіде орналасқан.

Төртінші бесжылдықта (1946-1950 жж.) Орск-Халилов металлургиялық комбинаты үшін кен базасын дайындау жүзеге асырылды, Орск, Медногорск, Новотроицк қалаларында пайдалануға берілген кәсіпорындардың қуаты артты.

Бесінші бесжылдықта (1951-1955 жж.) Орско-Халилов металлургиялық комбинатында Мартен және домна пештері, Ириклин су қоймасы, Орынбор станок зауытында долбежных станоктар цехы, торлы бетон зауыты және "Орскме-

таллургстрой" трестінің темірбетон бұйымдары зауыты салынды, Бугуруслан темір жолының учаскесі электрлендірілді-Абдулино.

Алтыншы бесжылдықта (1956-1960) Гай тау-кен байыту комбинаты мен Гай қаласының құрылысы басталды, ОХМК-да жаңа домналар мен мартендер, жаңа прокат диірмені салынды, Орск хром қосылыстары зауыты мен Орск тігін фабрикасы өнім бере бастады.

Жеті жыл ішінде (1959-1965) жұмыс істеп тұрған 118 өндірістік нысан, оның ішінде Гай тау-кен байыту комбинаты, хром қосылыстары зауыты, екі аглофабрика, екі Домна, жеті Мартен, үш ірі панельді үй құрылысы зауыты, жаңа кеніштер мен мұнай кәсіпшіліктері пайдалануға берілді.

Сегізінші бесжылдықта (1966-1970) 122 нысан салынды. Бұл бесжылдық күрделі құрылыстың үлкен көлемімен ерекшеленді. Құрылысшылар 2,4 миллиард рубльден астам негізгі құралдарды пайдалануға берді. Олардың ішінде Кокс аккумуляторы және 950/800 прокат станының екінші кезегі, "Южуралникель" комбинатындағы оттегі станциясының блоктары мен кеніштері, Түсті металдарды өңдеу жөніндегі Орск зауытындағы жаңа қуаттар, Орынбор жібек комбинаты мен Орск трикотаж фабрикасының бірінші кезектері, Бұрғылау жабдықтары, ауыр машина жасау зауытындағы жаңа цехтар бар. Куйбышева, Құрылыс және тамақ өнеркәсібі кәсіпорындары. Ириклин ГРЭС-на және Сакмар ЖЭО-на алғашқы энергоблоктар жұмыс істей бастады.

Тоғызыншы бесжылдық (1971-1975) күрделі құрылысты ұлғайтудағы жаңа үлкен қадам болды. Бұл ең жемісті бесжылдық. 169 өнеркәсіптік нысан, оның ішінде газ өңдеу зауытының 2 кезегі қолданысқа енгізілді. Ауқымы мен күрделілігі бойынша газ кешенінің құрылысы Орынборда бұрын салынған барлық нысандардан әлдеқайда асып түсті. Газ өңдеу зауытының бірінші кезегінің құрылысында ең қарбалас күндері 24 мыңға жуық құрылысшылар мен пайдаланушылар еңбек етті. Күн сайын 1 миллион рубльден астам күрделі салымдар игерілді. 1974 жылдың ақпанында газ кешенінің бірінші кезегі, ал бесжылдықтың соңғы жылында екінші кезегі іске қосылды. Бесжылдықта газ өндіру 80 есе өсті. Осы бесжылдықта отын-энергетика кешенінің басқа да объектілері жұмыс істей бастады: Ириклин ГРЭС-6 6 энергоблок, Қарғалы ЖЭО энергоблоқы, Сакмар ЖЭО-на жаңа турбина. Орынбор-Александров – Гай, Орынбор-Куйбышев газ құбырлары салынды. 1974 жылдың маусымында Софияда (Болгария) Экономикалық Өзара Көмек Кеңесінің сессиясында СЭВ-ға қатысушы елдердің үкімет басшылары Орынбор газ конденсаты кен орнын игеру және Орынбор-КСРО-ның батыс шекарасы магистральдық газ құбырын салу туралы Бас келісімге қол қойды. СЭВ – Киембаев асбест комбинатының екінші құрылысында да жұмыстар өрбіді. Бесжылдықта облыс индустриясы басқа салалардың жаңа қуаттарымен толықтырылды. Бурукталь никель комбинатының металлургиялық цехы, Орск-Халилов металлургия-

ялық комбинатындағы мерзімінен бұрын пайдалануға берілген төртінші домна пеші, Жібек комбинатының иіру цехы және басқалары өнім бере бастады. 1973 жылы Орскіде трактор тіркемелері зауытының құрылысы басталды. Осы бесжылдықта құрылыстың материалдық базасы жетілдірілді. Орынбор облысының кәсіпорындарында өндірілетін құрылыс материалдары өнеркәсібі мен құрылыс индустриясы өнімдерін пайдалану үлесі құрылыс-монтаждау жұмыстарының жалпы көлемінде 24% – ға жуығын құрады. Құрылыс материалдары өнеркәсібі кәсіпорындарының ұжымдары өндіріс ауқымын едәуір ұлғайтуға және жұмыстың негізгі техникалық-экономикалық көрсеткіштерін жақсартуға қол жеткізді. Өндіріс көлемінің өсуі бесжылдықта 44,9% құрады. Қормен қамту 16,4% – ға, электрмен жабдықтау 14% – ға, еңбекті механикаландыру 12,3% – ға, Еңбек өнімділігі 35,4% – ға өсті.

Оныншы бесжылдықта (1976-1980) 150 өндірістік нысан салынды. Облыстың ең ірі құрылысы газ кешені болып қала берді. Үшінші кезектің іске қосылуымен оның қуаты жылына 45 млрд. текше метр газды, 1 млн. тоннадан астам күкіртті, 2 млн. тоннадан астам газ конденсатын құрады. Орынбор облысы елде өндірілетін газдың 10% өндіре бастады. "Союз" магистральдық газ құбырын іске қосу ерекше еңбек жеңісі болды. Газ – химия өнеркәсібінің табысты дамуы үшін "күн газы" – гелий өндірісінің басталуы үлкен маңызға ие болды. Газ кешенінде газды кешенді дайындау бой-

ынша 11 қондырғы құрылды, олардың әрқайсысы заманауи бақылау құралдарымен, технологиялық процестерді басқаруды реттеумен жабдықталған ірі кәсіпорын болып табылады, мұнда қабылданған көптеген техникалық шешімдер КСРО-да алғаш рет әзірленді және енгізілді. Оныншы бесжылдықта Ириклин ГРЭС-тің соңғы екі энергоблогы мерзімінен бұрын пайдалануға берілді. Орынбор даласында қуаты бойынша төрт Днепрогэске тең энергетикалық алпауыт құрылды. Сонымен қатар, ОХМК-дағы "800" әмбебап диірмені, Оңтүстік Алмашзаводтағы жаңа қуаттар, Жібек маталар комбинаты пайдалануға берілді, Орск трактор тіркемелері зауыты және асбест комбинатының екі кезегі өнім бере бастады. Бес жыл ішінде шамамен 7 миллиард рубль игерілді. күрделі салымдар. Тюльган көмір разрезінің құрылысы жүргізілді.

Он бірінші бесжылдықта (1981-1985) жұмыс істеп тұрған 129 нысан пайдалануға берілді. Олардың ішінде ОХМК-дағы екі электр балқыту пеші, Гай тау-кен байыту комбинатының, Орск трактор тіркемелері зауытының, Гелий зауытының, бақылау-тарату құрылғылары зауытының, Жібек маталар комбинатының, аяқ киім фабрикасының және басқаларының жаңа қуаттары бар.

Тіпті соңғы он екінші "Горбачев" бесжылдығында (1986-1990 жж.) басты міндет Орынбордағы өнеркәсіптік кәсіпорындарды, оның ішінде "Южуралникель" комбинаттарын, Гай тау-кен байыту, мыс-күкірт, Орск-Халилов метал-

лургиялық, "Гидропресс" бірлестігін, тігін фабрикаларын және жеңіл және тамақ өнеркәсібінің басқа да кәсіпорындарын реконструкциялау мен жаңғыртуды жүзеге асыру болды. Өндірісті автоматтандыру мен механикаландыру деңгейін арттыру және қол еңбегін қысқарту шұғыл қажеттілік болды. Күрделі құрылыстың кең бағдарламасы облыстың ауыл шаруашылығында да жүзеге асырылды. Бесжылдықта өндірістің барлық өсуіне еңбек өнімділігінің өсуі есебінен қол жеткізу керек деп айтылды, ал шикізатқа, материалдарға және энергияға деген қажеттілікті қанағаттандырудың негізгі көзі ресурстарды үнемдеу болып табылады. Мұндай өсу жабдықтар мен технологиялардың жаңа буындарын кеңінен енгізумен, техника мен қолданыстағы технологияларды жетілдірумен, өндірісті механикаландырумен және автоматтандырумен, роботтандырылған кешендерді енгізумен қамтамасыз етіледі. Первомай ауданындағы мұнай кен орындарының Зайкин тобы игерілуде. Қазақстанның Бердянск және Қарашығанақ газ кен орындарын игеру есебінен өндірістің жылына 59 млрд. текше метрге дейін өсуімен Орынбор газын неғұрлым терең өңдеу жүзеге асырылуда. Халық тұтынатын тауарларды өндірудің кешенді бағдарламасын іске асыру үшін оларды шығару 1,3 есеге ұлғаяды. Тамақ өнеркәсібінде Бугуруслан, Сорочинск, Ясный қалаларында нан зауыттары, Орск қаласында макарон цехы және Орынборда кондитерлік цех салынуда. Сүт және ірімшік зауыттары, ет комбинаттары қайта құрылып, кеңейтілуде. Көлік пен байланыс бесжыл-

дықта одан әрі дамиды. Орынбор – Кинель, Илецк – Яйсан бағыттарындағы екінші жолдардың құрылысы аяқталып, Орынбор-Кинель учаскесі электрлендірілуде. Қатты жабыны бар автомобиль жолдарының желісі 2 мың километрге ұлғаяды. Қалалық АТС сыйымдылығы 72 мың нөмірге артып, Орынборда қалааралық телефон станциясының құрылысы аяқталуда. Облыс 8 млрд. рубль күрделі салымдар бөледі, он бірінші бесжылдықтың деңгейінен 30% артық. Тюльган көмір разрезінің екінші кезегі, Орскідегі жаңа ЖЭО салынуда, Сакмар ЖЭО-ның кеңеюі аяқталуда. 6 мың шақырым электр беру желілері іске қосылды, олардың ішінде ЭБЖ-500 Ириклин ГРЭС – Орынбор. Орынборда "КамАЗ" автоорталығы, Орск трактор тіркемелері зауытының екінші кезегі, жөндеу-Технологиялық жабдықтар зауыты, 14 Автомобиль газ толтыру станциясы салынуда. Сонымен қатар Орынбор, Орск, Бузулук және Сорочинск қалаларында құрылыс индустриясы мен құрама темірбетон зауыттары қайта құрылып, қайта жарақтандырылуда, "Главоренбургстрой" және "Облсельстрой" ірі панельді үй құрылысы зауыттары толық қуатына шығады. Агроөнеркәсіптің материалдық-техникалық базасын нығайтуға 2,4 млрд. рубль бөлінді. Мал шаруашылығы фермаларын қайта жанарту жүргізілуде, ауыл шаруашылығы өнімдерінің қоймалары, "Дружба", "Заречный" кеңшарларында жылыжай комбинаттары салынуда. Орынбор ауылы бесжылдықта 20 мың трактор, 13 мың автомобиль, 13 мың автомобиль алады. астық комбайндары, көптеген басқа

машиналар мен жабдықтар. Ауыл шаруашылығы мен мал шаруашылығында ғылыми негізделген жүйелерді интенсификациялау, қолдану негізінде жол берілген артта қалушылық еңсеріліп, астық, әсіресе қатты және күшті бидай, тары, картоп және көкөніс өндірісі, жем-шөп өндірісі ұлғайтылды. Ауыл шаруашылығының жалпы өнімінің орташа жылдық көлемі 14-16% – ға артады. Бесжылдықта орынборлықтар 5 млн. шаршы метр тұрғын үй алды, коммуналдық қызмет көрсету, қалалар мен ауылдарды абаттандыру шығындары 1,5 есеге ұлғайды. Мектепке дейінгі балалар мекемелерінің, жалпы білім беретін мектептер мен ауруханалардың желісі өсуде. Халыққа көрсетілетін қызметтерді дамытудың кешенді бағдарламасы жүзеге асырылуда. Тұрмыстық қызметтер көлемі бесжылдықта 25% – ға артады. Қоршаған ортаны қорғауға көп көңіл бөлінеді.

Кеңес өкіметі кезінде Орынборда барлығы 1,2 мыңнан астам өнеркәсіптік нысандар енгізілді " (Тихомиров А. Е., тарихи зерттеулер. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014, 175-179 ББ.).

Орынбордағы білім беру мекемелерінің пайда болуы

Орынбор жерінде алғашқы білім беру мекемелерінің пайда болуы іс жүзінде аймақтың даму кезеңінің басталуымен сәйкес келеді. Бастапқыда 1735 жылы Орынбор Ор өзенінің Яикке (қазіргі Орск қаласы) құятын жеріне, содан кейін 1741 жылы Саракаш ауданының Красногор ауылы орналасқан Красная гора трактатына қойылды. Екі орын да бірнеше себептерге байланысты ыңғайсыз болды, сондықтан 1742 жылы Орынбор комиссиясының жаңа бастығы И.И. Неплюев үшіншісін таңдады. Орынбор қаласы 1743 жылы 19 (30) Сәуірде заманауи жерде құрылған. 1736 жылы ақпанда Орынбор (Орск) құрылғаннан кейін бір жыл өткен соң, православие шіркеуінің жоғарғы басқару органы – Синод – жаңадан құрылған қалада және оның жанындағы Славян-латын мектептерінде собор шіркеуін салу туралы шешім қабылдады. Бұл Орынбор өлкесіндегі тарихи дереккөздер хабарлаған алғашқы мектептер. Бұл шешімнің орындалуы және қалада орыс және орыс емес халыққа арналған жекелеген мектептердің ашылуы Орынбор экспедициясының бастығы И.К. Кириловтың қасиетті Синодқа берген хабарламаларынан белгілі.

1744 жылы Орынборда, қала түпкілікті құрылғаннан

кейінгі екінші жылы, Шекара істері экспедициясы кезінде императрица Елизаветаның Жарлығымен "татар шәкірттері" мектебі жұмыс істей бастады. Ол Орынбор өлкесінің орыс халқының төменгі сыныптарына арналған. Мектепке 8 жастан 17 жасқа дейінгі балалар қабылданды, олар орыс тілінде оқи және жаза алды, ал татар тілін белгілі бір дәрежеде білетіндерге артықшылық берілді. Оқыту негізінен жеке болды. Шекара комиссиясының аудармашысы әр оқушымен жеке айналысты. Ол татар тілінде сөйлеуді, оқуды және жазуды, татар тілінен орыс тіліне ауызша аударуды үйретті.

Мектеп жалпы білім беретін және кәсіптік білім беріп, әкімшіліктің азаматтық мекемелерінде кеңсе қызметкерлері, хатшылар, кеден шенеуніктері, толмачи лауазымдарында төменгі лауазымды тұлға ретінде орын алуды қамтамасыз етті. Оның түлектері әскери қызмет атқарудан босатылды. Бұл мектептің оқушыларының бірі Орынбор өлкесінің атақты зерттеушісі п. и. Рычковтың ұлы болды. "Татар шәкірттері" мектебі 1818 жылға дейін өңірде табысты жұмыс істеді.

1745 жылы Орынборда инженерлік мектеп ашылды, онда арифметика, геометрия, бекініс және инженерлік пәндер оқытылды. Ол бірнеше жылға созылды, бірақ кейін Санкт-Петербургке ауыстырылды.

Сол кездегі Орынбор өлкесі халқының едәуір бөлігін жер аударылғандар мен олардың отбасы мүшелері құрады. Бұл жер аударылғандарды әйелдерімен және балаларымен бірге қоныстандыру үшін Орынборға бағытталған орталықтанды-

рылған саясаттың нәтижесі болды. Аймақтың бірінші губернаторы Иван Иванович Неплюев (1693-1773) Сенатқа Орынборда ата-аналары жер аударылған балаларды оқыту және ұстау үшін губерниялық кеңсенің қарамағында мектеп құру туралы өтініш жасады. 1748 жылы Сенаттың шешімімен мектеп ашылды. Онда Орынбор қаласының ауданында тұратын 7-15 жас аралығындағы жер аударылғандардың балалары оқи бастады. Бағдарлама ресейлік сауаттылықты, таза жазуды, ноталық ән айтуды, православие сенімін мойындауды, сондай-ақ арифметиканың алғашқы бөліктерін зерттеуді қарастырды. Мектеп бірнеше ондаған жылдар бойы жұмыс істеді. Оның түлектерінің қабілеттерін ескере отырып, кейіннен губерниялық әкімшілік органдарында азаматтық қызметке тартылды.

Мемлекеттік мектептермен қатар, Орынборда осы кезеңде ауқатты ата-аналардың балаларын оқыту үшін жеке мектептер ашылды. Кәсіпкер Джозеф Розе (бұрынғы сотталушы) құрған осындай мектептердің бірінде екі жыл бойы белгілі орыс әдебиетшісі, ақын және драматург Габриэль Романович Державин (1743 -1816) оқыды.

XVIII ғасырда губернияда білім берудің қалыптасуы, алайда, осы уақытта Бүкіл Ресей сияқты, өте қиын болды. Қажетті материалдық база болмады, қаржы, мұғалімдер кадрлары жетіспеді, мүмкін, ең бастысы – қоғамда, мемлекеттік басқару органдарында білім беруді дамыту қажеттілігі туралы түсінік болмады.

Алайда, шынайы өмір сауатты, дайындалған адамдарды талап ете бастады. Билік, қоғам уақыт талаптарына жауап беруге мәжбүр болды. 1786 жылы "Ресей империясының халықтық мектептерінің Жарғысы" бекітілді, ол провинциялық және уездік қалаларда негізгі және кіші халықтық мектептердің ашылуын көздеді. Осы Жарғыға сәйкес XVIII ғасырдың аяғында (1789 жылы) Уфада негізгі халықтық училище, ал Орынборда, Челябинскіде, Мензелинскіде – шағын халықтық училищелер ашылды. Уфа, Челябинск, Мензелинск сол кезде Орынбор губерниясының құрамына кірді, қазір Башқұртстан, Челябі облысы және Татарстан аумақтары. 1797 жылы губерниялық орталықтың Уфа қаласынан Орынборға ауысуына байланысты Орынбордағы Шағын халық училищесі бас халық училищесі, ал Уфа қаласындағы негізгі халық училищесі өз кезегінде шағын халық училищесіне айналды. Халықтық мектептердің жұмысы қиын жағдайда өтті. Сабақтар бейімделген бөлмелерде өткізілді. Оқушыларды, әсіресе бас мектептің жоғарғы сыныптарынан оқудан шығару өте жақсы болды. Бұл оқу орындарын материалдық жабдықтаумен жергілікті билік айналысқан. Мектептер мен оқытушылардың қаржылық жағдайы дәстүрлі түрде Ресей үшін қиын болды. Оқушылардың құрамы әр түрлі болды. Олардың арасында әр түрлі әлеуметтік топтардың өкілдері болды, бұл осы топтардың білімге деген қызығушылығын көрсетеді.

1804 жылы Ресейде оқу орындарының жаңа жарғысы

бекітілді. Осыған сәйкес елдің барлық оқу орындары төрт санатқа бөлінді: приходтық мектептер (1 жыл оқу), уездік мектептер (2 жыл оқу), губерниялық мектептер (басқаша – гимназиялар, 4 жыл оқу) және университеттер. Барлық төрт санаттағы білім беру мекемелерінің оқу жоспарлары приходтық училище уездік, уездік губернияға, және губерниялық училище университетке. Сонымен қатар, әр санаттағы мектеп оны әрі қарай жалғастыра алмағандар үшін толық білім беруі керек еді.

Оқу орындарын басқару үшін Ресейдің бүкіл аумағын алты оқу округіне бөлу туралы шешім қабылданды. Әр округте оқу орындарын басқаруды қамқоршы мен жергілікті университет жүзеге асыруы керек еді. Гимназиялар университетке, уездік мектептер – гимназия директорларына, приходтық мектептер – уездік мектептердің қамқоршыларына бағынды. Орынбор губерниясының аумағы Қазан оқу округіне тағайындалды. Осы округтің қамқоршысының орны Қазан қаласы болып белгіленді, сол жерде Қазан университеті ашылды.

Оқу орындарының жаңадан бекітілген жарғысына сәйкес приходтық мектептер білім берудің бастапқы сатысына айналды. Осы сәттен бастап әр түрлі елді мекендердегі губернияда бастауыш мектептердің және ең алдымен приходтық мектептердің бағдарламалары бойынша белсенді ашылуы басталды. Бұл бағдарламалар сауаттылықты, арифметиканың алғашқы әрекеттерін, Құдай Заңының негізгі принциптерін және заңдарды зерттеуді қамтыды. Мұндай мек-

тептерді қаржыландыру негізінен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жүктелді.

1817 жылы Бузулук және Мензелин халық мектептері уездік мәртебеге ие болды, 1818 жылы Уфа мектебіне ұқсас мәртебе берілді. Орынбор халық училищесі де 1822 жылы уездік училищеге айналды. Бұл мектептердегі оқу жылы он бір айға созылды. Оқу мерзімі мектептің өзінде екі жыл және дайындық сыныбында бір жыл болды. 1830 жылы губернияның бес уездік училищесінде 515 оқушы оқыды. 1837 жылы Орынбор батальонында, Троица және жоғарғы Орал жартылай батальондарында және Звериноголов ротасында 2189 адам оқыды (Мирсаитова с. Г. XIX ғасырдың бірінші жартысында Оңтүстік Оралда халықтық білім беру. Екатеринбург, 2000).

XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орынбор губерниясында гарнизондық мектептер Үкіметтің 1797 жылғы қаулысы бойынша құрылған қызметкерлер мен отставкадағы сарбаздардың балаларын оқыту үшін кеңінен танымал болды. XIX ғасырдың басында бұл мектептер әскери бөлімге бағынатын жетім әскери бөлімдерге айналды және олардың тәрбиеленушілері кантонистер деп атала бастады.

Гарнизондық мектептердің тәрбиеленушілеріне 10 жастан бастап сарбаздар кірді. Губернияның барлық ірі, маңызды бекіністерінде, мысалы Орынбор, Жоғарғы Орал, Троица және т.б. әскери-жетім тараулар ашылды. Кантон

түлектері әскери полктер мен әскери мекемелерге хатшылар, полк фельдшерлік мектептерінің оқушылары, КЕҰ, әскери сарбаздар лауазымдарында оқудағы жетістіктерге байланысты пайдалану үшін жіберілді. Әскери кантонистер колледждері ХІХ ғасырдың ортасында жұмысын тоқтатты.

XVIII – ХІХ ғасырдың басында губернияның оқу орындарында жұмыс істеген мұғалімдердің құрамы жалпы білім беру және кәсіби дайындық деңгейінде өте әртүрлі болды. Мұғалімдердің аз ғана бөлігі университеттік білімге ие болды. Мұғалімдердің негізгі бөлігі ең жақсы жағдайда рухани мектептерде, семинарларда немесе гимназияларда, негізгі халықтық мектептерде қосымша педагогикалық сыныптарда кәсіби дайындықтан өтті. Көптеген приходтық мектептердің мұғалімдері лауазымдарын уездік мектептердің түлектері немесе мұғалім дәрежесіне емтихан тапсырған адамдар немесе приходтық мектептердің соңғы түлектері алмастырды.

"1825 жылы 2 қаңтарда Орынборда облыс губернаторлары Г.С. Волконский мен П. К. Эссеннің қаржы ресурстарын іздеу және жаңа оқу орнының тұжырымдамасын әзірлеу бойынша жүргізген үлкен дайындық жұмыстарынан кейін алғашқы орта оқу орны – 1844 жылы Неплюев кадет корпусына айналған әйгілі Неплюев әскери училищесі ашылды. Осы сәттен бастап Орынбор губерниясында бастауыш біліммен қатар жалпы орта және орта кәсіптік білім берудің даму кезеңі басталады. Кадет корпусының басты міндеті Орынбор

өлкесі мен оған іргелес шекара аумақтарының қажеттіліктері үшін офицерлер мен әкімшілік кадрларды даярлау болды. Корпус тәрбиеленушілері негізінен офицерлердің, азаматтық шенеуніктердің балаларынан алынды, кейбір орындарды бөтен халықтың ауқатты топтарының өкілдері, ең алдымен қазақтар иеленді. Корпустың барлық оқу жоспарларында оның өмір сүруінің әртүрлі кезеңдерінде шет тілдерін, әсіресе шығыс тілдерін: араб, түркі, пер-СИД тілдерін оқыту бағдарламалары кеңінен ұсынылды "(Болодурин В. С. Орынбордағы Білім және педагогикалық ой. Орынбор кітап баспасы, 2001, Б.21-22).

1887 жылы 29 Мамырда Орынборда әскери кантонистер мектебінің базасында Түркістан әскери округі мен Каспий маңы облысында қызмет ететін офицерлер мен шенеуніктердің балаларын оқыту үшін екінші кадет корпусы ашылды.

1828 жылы Орынбор губерниясында Уфа қаласында алғашқы гимназия ашылды. Ол губернияның атауы бойынша "Орынбор гимназиясы" деп аталды. Гимназия әкімшілік органдарында жұмыс істеуге немесе университеттерде одан әрі оқуға білімді жастарды даярлау бойынша табысты жұмыс бастады. Онда негізінен шенеуніктердің, бай саудагерлер мен филистердің балалары оқыды. "Орынбор" атауы гимназияда 1865 жылға дейін сақталды.

1832 жылы 6 желтоқсанда Орынборда "қыздарды тәрбиелеуге арналған Неплюев әскери училищесінің бөлімі" құрылды – 1848 жылы император Николай I атындағы

Орынбор әйелдер институты болып қайта құрылған арнайы қыздар институты. Оның жанында интернат ұйымдастырылды, онда оқушылардың көпшілігі тұрды. Бүкіл ХІХ ғасырда оқу жоспарлары, институттағы оқу бағдарламалары бірнеше рет өзгерді, материалдық база нығайтылды, Оқушылар саны үнемі өсіп отырды.

1868 жылғы 25 қаңтардағы "The Illustrated London News" ағылшын газеті Орынборда, Түркістанмен шекарада 200 оқушыға арналған Ресей әскери мектебі құрылғанын, оның 120-сы татар және Қырғыз басшыларының ұлдарынан сайланғанын хабарлайды. Осы мектептің алғашқы түлектерінің бірі белгілі қазақ ағартушысы және кейіннен Торғай облысының халық училищелерінің инспекторы, өз өмірін қазақ халқының арасында білім беруді дамытуға және білімді таратуға арнаған алғашқы қазақ педагогы Иырай Алтынсарин болды.

1868 жыл – Орынбор қаласында алғашқы ерлер классикалық гимназиясының ашылу жылы. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында бұл Орынбор мен Орынбор губерниясындағы жетекші азаматтық орта білім беру мекемесі болды. Гимназияда қатты кітапхана, табиғи кабинеттердің жақсы жабдықтары болды. Гимназия ғимаратында бай шіркеу дизайны бар өзінің шіркеуі болды. Мұнда ең білікті оқытушылар құрамы жұмыс істеді, олардың жұмысы туралы Қазан, содан кейін Орынбор оқу округтерінің инспекторлары үнемі оң пікірлер берді.

Гимназия өзінің әдеби кештерімен танымал болды. Оның гимназистері қаланың барлық салтанатты іс-шараларына қатысты. 1891 жылы шілдеде Жапониядан оралу кезінде гимназияға Ресейдің болашақ императоры Николай II келді.

1868 жылы 3 желтоқсанда Орынборда 1-ші дәрежелі әйелдер мектебі ашылды, ол 1871 жылы алғашқы әйелдер гимназиясына айналды.

"XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасында ескі слободканың солтүстігінде алғашқы өндірістік мекемелер пайда болады, олар қыш пен Шафеев көшелерінің маңында салынууда. Бұл жер қалалық жайылым болып саналды және слободкаға қатысы жоқ. Бұл учаскедегі ғимараттар алдымен "желім және қыш ыдыстар", содан кейін "жалға алынған орындар" деп белгіленеді, өйткені олардың иелері неміс жай жалға алушылар кәсіпорындардың жанында қоныстана бастады. Демек, "жалға" өмір сүру өрнегі. XX ғасырдың басында жалға алынған орындардың құрылысы 1-ші Семфорна мен Бураннаяның қазіргі заманғы көшелеріне жетеді "(Орынбор бойынша: анықтамалық, Ю. Д. Гаранкин, В. В. Дорофеев, А. Н. Жилин. Челябинск, Оңтүстік Орал кітап баспасы, 1985, б.15).

Курача көшесі (Курач Павел Селиверстович (1894-1937) – азаматтық соғысқа қатысушы, бірінші Орынбор кеңестік кавалериялық еңбек казак полкінің командирі) мен көлбеу арасындағы кеңістік дамымай қалды және XIX ғасырдың аяғынан бастап Ардатов алаңы деп аталды.

Бірте-бірте жалға алынған орындар бұрынғы слободкамен біріктіріліп, "жалға алу" атауы таудың астындағы бұрынғы слободканың бөлігіне өтті. Соңғы бірігу Кеңес өкіметі жылдарында, 30-шы жылдардың аяғында 1-ші қыш көшесінің оңтүстік жағы, қазіргі Мұса Жалила (Жалил (Залилов) Мұса Мұстафьевич (1906-1944) – татар кеңес ақыны, Кеңес Одағының батыры, Ленин сыйлығының лауреаты, фашистер Берлиндегі Моабит әскери түрмесінде өлім жазасына кескен кезде болды.

Слободка мен жалға алынған орындардың батысқа қарай одан әрі ілгерілеуіне рельефтің төмен табиғаты және монша көлінің болуы кедергі болды. Соңғысы 1957 жылға дейін созылды, сол кезде оның барлығы дерлік жеке құрылысқа орын беру үшін толтырылды. 1959 жылы мұнда жаңа көшелер пайда болды.

Орынбор губерниясындағы білім беруді дамытуда Орынбор оқу округі ерекше рөл атқарды. 1875 жылы қазан округінің құрамынан бөлек Орынбор оқу округін бөлу туралы шешім қабылданды, оның құрамына үлкен алаңдарда орналасқан оқу орындары кірді. Бүгінде бұл аумақта Башқұртстан, Орынбор, Пермь, Свердловск, Челябині, Қостанай, Ақтөбе және Орал облыстары бар. Оқу округінің міндеті білім беру мекемелерінің желісін қалыптастыру, оның жұмыс істеуін бақылау, оқу орындарын педагогикалық кадрлармен, оқу әдістемелік құралдармен қамтамасыз етуге көмек көрсету болды. Оның алғашқы қамқоршысы П.А. Лавровский, білі-

мі бойынша филолог, славян филологиясы бойынша ғылыми еңбектері және Варшава университетінің ректоры ретінде педагогикалық және ұйымдастырушылық жұмыс тәжірибесі бар адам болып тағайындалды. 1875 жылдың 1 қаңтарына қарай, яғни Орынбор оқу округі ашылған кезде, оның аумағында Орынбор, Троицк, Орал, Уфа, Пермь, Екатеринбург қалаларында алты ерлер гимназиясы және Мензелинскиде бір ерлер гимназиясы болды.

XIX ғасырда Орынбор губерниясында өнеркәсіптік және ауылшаруашылық өндірісінің өсуі, мәдениеттің дамуы, сауданың дамуы білімді адамдарға деген қажеттіліктің үнемі артуына себеп болды. Баяу болса да, провинциядағы оқу орындарының желісі кеңейе түсті. Жаңа оқу орындары, соның ішінде әртүрлі типтегі және ведомстволық бағыныстағы қалалық және ауылдық бастауыш мектептер, гимназиялар, теологиялық семинариялар мен теологиялық мектептер ашылды. Орынборда екінші кадет корпусы, мұғалімдер институты, теологиялық семинария, теологиялық училище, қолөнер училищесі, епархиялық әйелдер училищесі және т. б. ашылды.

XIX ғасырда Орынбор казак әскерінің билігі Белсенді білім беру саясатын жүргізді. Казак елді мекендеріндегі алғашқы мектеп 1823 жылы Сакмар ауылында құрылды. Ол старшиналық және казак балаларынан 40 оқушыға есептелген. 1835 жылға қарай мұндай мектептердің саны отызға дейін өсті, ал 1848 жылға қарай мектептер әр ауыл

билігі кезінде ашылды. Олардың саны 69-ға жетті, оларда 1350 ер оқушы оқыды (Севастьянов С. Н. 1819-1895 жылдардағы Орынбор казак армиясындағы мектеп білімі, Орынбор, 1896). ХІХ ғасырдың ортасынан бастап казак ауылдарында, ауылдарда ұлдарға арналған мектептермен қатар қыздарға арналған оқу орындары да ашыла бастады.

"Орынбор губерниясының статистикалық очеркінің" мәліметтері бойынша, 1892 ж., 17-19 б., 1890 жылғы жағдай бойынша Орынбор губерниясындағы оқу орындары желісінің даму нәтижелерін сипаттайды. Осы кестенің деректері көрсеткендей, 1890 жылы провинцияда 630 оқу орны жұмыс істеді, онда 36052 оқушы оқыды, оның ішінде 26062 ер адам және 10590 әйел адам. Бірнеше мектептер болған ғасырдың алғашқы жылдарымен салыстырғанда оқу орындары мен оқушылар санының өсуі байқалады. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы мектептер санының өсуі, ең алдымен орта және толық емес, орта кәсіптік білім беретін жоғары типтегі мектептер (Болодурина В.С. Орынбордағы Білім және педагогикалық ой. Орынбор кітап баспасы, 2001, Б.29).

Алайда, ХІХ ғасырда Ресейде, атап айтқанда Орынбор губерниясында білім беруді дамытудың нәтижелерін асыра айтуға болмайды. Ресей білім берудің таралу деңгейі бойынша Еуропа елдері мен АҚШ-тың көпшілігінен артта қалды. ХІХ ғасырдың аяғында бірқатар аталған елдерде міндетті бастауыш білім беру енгізілді. Орынбор губерниясын-

дағы білім беруді дамыту көрсеткіштері Ресейдегі орташа көрсеткіштерден төмен болды. XIX ғасырда провинция елдің артта қалған аймақтарының арасында, әсіресе орта және жоғары білімнің қалыптасуында болды. 1892 жылы Ресейде 167 ерлер, 143 әйелдер гимназиясы және 105 нақты мектеп болған кезде (Днепров Э.Д. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресейдегі мектеп//Кеңес педагогикасы, 1975, № 9, 113 б.) Орынбор губерниясында тек екі ерлер мен бір әйелдер гимназиясы жұмыс істеді. Оқу жоспары жаңа пайда болған технократиялық қоғамның сұраныстарын көбірек көрсететін алғашқы нақты мектеп Орынборда 1895 жылы ғана ашылды. Губерниядағы орта білімі бар жағдай екі кадет корпусының, теологиялық семинарияның, қыздарды тәрбиелеуге арналған Николаев институтының және әйелдер епархиясы мектебінің болуын жақсартты. XIX ғасырдың аяғында Орынбор губерниясында жоғары оқу орындары болған жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер

Болодурин В. С. Орынбордағы Білім және педагогикалық ой. Орынбор кітап баспасы, 2001

Днепров Э. Д. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресейдегі мектеп // кеңестік педагогика, 1975, № 9

Мирсаитова с.Г. XIX ғасырдың бірінші жартысында Оңтүстік Оралда халықтық білім беру. Екатеринбург, 2000

Орынбор бойынша: анықтамалық, Ю. Д. Гаранкин, В. В. Дорофеев, а. н. Жилин. Челябинск, Оңтүстік Орал кітап баспасы, 1985 ж

Севастьянов С. Н. Орынбор казак армиясындағы 1819-1895 жылдардағы мектептегі білім, Орынбор, 1896

Тихомиров А. Е., тарихи зерттеулер. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2014

Тихомиров А. Е., ғылым растайды-26. "Ridero", Екатеринбург, 2023

Тихомиров А. Е., Орынбор Өнеркәсібі. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы индустрияландыру. "Ridero", Екатеринбург, 2018

Тихомиров А. Е., 2015 жылғы мақалалар жинағы, "Поли-АРТ", Орынбор, 2016

Орынбор тарихы " **тақырыбындағы кітаптар**

Кочарян М.А., Тихомиров А. Е., Ваан Терян – ақын және қоғам қайраткері. "ЛитРес", Мәскеу, 2023

Мусукеева А. Р., Тихомиров А. Е., ақын-батыр. "ЛитРес", Мәскеу, 2023

Райзих Л.Л., Тихомиров А. Е., Орынбор немістері. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013

Тихомиров А. Е., Орынбор немістерінің тарихынан. Мақалалар жинағы. "Ridero", Екатеринбург, 2018

Тихомиров А. Е., Орынбор тарихының беттерін парақтау. "ЛитРес", Мәскеу, 2023

Тихомиров А. Е., Пушкин және Даль Орынборда. "ЛитРес", Мәскеу, 2023

Тихомиров А. Е., Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Чкалов (Орынбор) облысы, "Ridero", Екатеринбург, 2022

Тихомиров А. Е., НЭП және соғысқа дейінгі бесжылдықтағы Оңтүстік Орал өнеркәсібі. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012

Тихомиров А. Е., Тихомирова г.м., Оңтүстік Орал – үндіеуропалықтардың отаны. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016

Тихомиров А. Е., Тихомирова г. м., үндіеуропалықтардың

пайда болуы. Оңтүстік Оралда тілдік қауымдастықтың қалыптасуы. "Ridero", Екатеринбург, 2017

Тихомиров А. Е., Оңтүстік Орал Өнеркәсібі. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы индустрияландыру. "Ridero", Екатеринбург, 2018

Тихомиров А. Е., Меру – Орал таулары? "ЛитРес", Мәскеу, 2023